

3. Kormányzati fogyasztás²²

A kormányzati fogyasztást finanszírozó állami költségvetés a napi politika állandó témájává vált. Tanulmányomban nem ezekhez a vitákhoz szólok hozzá. Témám keretei között maradok, s kizárólag a költségvetés és a recesszió viszonyával foglalkozom. A pillanatnyi helyzeten túllépve, e kapcsolat néhány általánosabb problémáját vizsgálom.

Ördögi körben vagyunk. A csökkenő termelés szükségképpen együtt jár csökkenő állami bevétellel, miközben az állami kiadások jó része nem függ közvetlenül a termelés mennyiségétől. Ezért a recesszió minden gazdaságban költségvetési deficitet idézhet elő. Viszont ha már adva van a deficit, akkor nehéz rászánni magunkat a gazdaságba beinjekciózandó fiskális ösztönzésre, amely pedig a leginkább kézenfekvő módszer a recesszió gyors leküzdésére.

Keynes óta közhelynek számít az a megállapítás, hogy recesszió esetén ajánlatos fiskális eszközöket is bevetni a makrokoleslet növelésére, akár költségvetési deficit árán is. Utólag súlyosan elhibázottnak minősítették a keynesiánus szellemben íródott gazdaságtörténeti munkák azoknak a kormányoknak a politikáját, amelyek az üzleti ciklus lefelé hanyatló ágában növelték az adókat és csökkentették a kiadásokat, mert ezek a lépések csökkentették az összes keresletet.

E gondolatmenet a következő megállapítást sugalmazza. Ha az elmúlt időszakban kisebb lett volna a deficit (kevesebb lett volna a kiadás és több a bevétel), akkor, minden egyéb körülményt adottnak véve, a történelmileg megvalósultnál nagyobb lett volna a termelés visszaesése. A költségvetési deficit anticiklikus stabilizátorként működött.

Ugyanezen gondolatmenetből adódik rövid távra a következtetés: veszélyes lenne most hirtelen nagymértékben csökkenteni a deficitet; (ha ugyan erre egyáltalán képes lenne a kormányzat). Gyors és drasztikus csökkentés (például erőteljes adóemelés révén) hirtelen csökkenti a makrokolesletet, és ez az amúgy is mély recessziót lökészerűen még mélyebbre taszítaná. Mindezzel nem akarom félretolni mindazt a jól megalapozott érvelést, amely a költségvetési deficit súlyosan káros voltára utal. Inflációs veszélyt hordoz magában; továbbá finanszírozása kiszorítja a beruházást, amelyre oly nagy szükség van a fellendüléshez és a növekedéshez. Csupán arra kell nyomtatékosan felhívni a figyelmet, hogy közvetlen összefüggés van gazdaságunk e két súlyos betegsége, a recesszió és a költségvetési deficit között. Az egyik baj kezelése, ha azt kellő körültekintés nélkül alkalmazzuk, káros mellékhatásokkal jár, és visszavetheti a másik betegség gyógyítását.

Távol áll tőlem az a szándék, hogy a deficit növelésére biztassak. Ellenkezőleg, kellően összehangolt lépésekkel azt kell elérni, hogy a költségvetés főösszegeit fokozatosan lefaragjuk, vagyis csökkenjen a kiadás, a bevétel és a deficit is. De ügyelni kell a következőkre: úgy menjen végbe ez a csökkenés, hogy a kieső kormányzati fogyasztási kereslet helyébe lehetőleg teljes egészében beruházási kereslet lépjen. A költségvetésidéficit-finanszírozás hiteligényének jövőbeli csökkenésével, azaz a kiszorító hatás mérséklésével remélhetően bekövetkezik az erőforrásoknak ez a kívánatos reallokációja. Ennek azzal kell társulnia, hogy a mindenkori adott költségvetési kiadásokon belül nő a beruházási kiadás részaránya. Ez esetben az összkoleslet összetételében kedvező átrendeződés megy végbe. Az összes szektor (kormányzat, vállalat, háztartás) beruházási keresletének a kormányzati fogyasztásénál kedvezőbb, a termelést nagyobb mértékben növelő továbbgyűrűző hatásai lennének.

²² A „kormányzati fogyasztás” kategória (azaz összes kormányzati kiadás mínusz állami beruházás) nem esik pontosan egybe a „kollektív fogyasztás” statisztikai kategóriájával (lásd a 8. táblázatot), bár az átfedés eléggé nagy. Egy harmadik kategória: „összes költségvetési kiadás” eltér mindkettőtől, többek között azért is, mert az tartalmazza a költségvetés által finanszírozott beruházásokat is.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata e kategóriákat részleteiben összehasonlítani, és a számszerű eltéréseket levezetni. Mondanivalóm kvalitatív tendenciák bemutatására szorítkozik. E tendenciák éppen e háromféle kiadáshalmaz *közös részében*, azaz a költségvetés által finanszírozott kollektív fogyasztásban mutatkoznak meg leginkább.

4. Export és import

A tárgyalás logikája folytán utolsónak maradt a külkereskedelem tárgyalása. Pedig kétségtelen, hogy a recessziót előidéző események közül a KGST-országok között végbemenő kereskedelem súlyos visszaesése, ezen belül is az egykori szovjet piac összeroppanása okozta a legnagyobb megrázkódtatást.²³

A kérdéssel foglalkozó szerzők egy része ezt az eseményt „externális sokknak” minősíti. Nézetem szerint ez az elnevezés nem találó. Az persze igaz, hogy a külkereskedelemből eredő megrázkódtatás mindegyik érintett ország számára földrajzi értelemben külsőleges. Csakhogy a KGST-kereskedelem minden jellegzetessége a szocialista gazdasági rend alapvető vonásaiból vezethető le; hatása mélyen beépült a rendszer szabályosságaiba. Az eladók piaca azért tudott működni, mert a hazai piacon legkevésbé kívánt cikkekre is akadt KGST-vevő; ha másképpen nem, akkor árukapcsolással rá lehetett kényszeríteni a vételt. Az „externális sokk” kifejezést olyan eseményre szokták használni, amely egyszerre csak megjelenik, majd eltűnik, s a gazdaság némi alkalmazkodás után túljut rajta, s ott folytatja, ahol e sokk előtt abbahagyta. A KGST-kereskedelem összeomlása azonban végérvényes, tartós hatásokkal jár. Egyszer és mindenkorra át kell alakítani e gazdaságok szerkezetét ahhoz, hogy nélküle boldogulni lehessen.

A 8. táblázat jól jelzi, hogy a makrokereslet fő összetevői közül az export esett vissza a leginkább, még nagyobb mértékben, mint a beruházás. A magyar gazdaság sikeresen tette meg az alkalmazkodás első lépéseit, amikor képes volt az exportpotenciál igen nagy részét átirányítani az OECD-piacra. Ez biztosította a magyar gazdaság talpon maradását; azt, hogy a termelés visszaesése nem vált katasztrófálisan súlyossá, és nemzetközi fizetési helyzetünk megszilárdult.

Sajnos, e huszárroham lendülete nem tartható; az export növekedési üteme máris lelassult, sőt a visszaesés első fenyegető jelei látszódnak. Nincs szerencsénk, mert a nyugati világban éppen akkor mutatkozik (a miénkhez képest enyhe) recesszió, amikor nekünk a leginkább szükségünk lenne az ő piacaik tágulására.

További probléma az, hogy az első nagy előrenyomulást a régi formula alapján értük el: „exportálni – bármennyibe kerüljön is”. Számos vállalat, főleg az állami szektorban, a forintköltségeket tekintve nagy veszteséget is vállalt, csakhogy exportálni tudjon, és ne kelljen a termelést leállítani. Ez azonban a jövőben, a költségvetési korlát megkeményedése idején nem folytatható. Most már sokkal inkább meg kell küzdeni minden olyan többletexportért, amely állami támogatás nélkül is valóban jövedelmező. Ugyanakkor a hazai kereslet korlátozása némileg lanyhult, és ezért a vállalatok kevésbé érzik, hogy a pusztta életben maradás érdekében is okvetlenül exportálniuk kell.

Mindezt tetézik a mezőgazdasági export súlyos gondjai, amelyeket számos tényező okozott: nemcsak a kedvezőtlen időjárás, hanem az importáló országokban mutatkozó protekcionista irányzat felerősödése, továbbá a mezőgazdasági termelésnek az a válsága, amelyről a cikk egy korábbi részében már szó volt.

Egyetértek azokkal, akik azt vallják, hogy kis nyitott országokban hosszú távon az export jelenti a növekedés egyik húzó ágazatát. Más kérdés azonban, hogy a jelenlegi körülmények között mennyire járulhat hozzá az export a rövid távú sürgető feladathoz, a recesszió mielőbbi leküzdéséhez. Azoknak az eszközöknek egy része, amit korábban a beruházások fellendítéséről szólva említettem, értelemszerűen alkalmazható az exportra is. Különös figyelmet érdemelnek azok a magánberuházások, amelyek exportra is kívánnak termelni.

A részletes elemzések nem támasztják alá azt az állítást, hogy az import mindennütt kiszorítja a hazai piacról a hazai termelőket. Noha erre is van példa, ez korántsem általános. Egész sor olyan vállalat került súlyos válságba, amelynek nincsen

²³ E hatás számszerűsítését kísérelte meg *D. Rodrik* [1992] tanulmánya.

importtriválisa. És megfordítva, sok vállalat képes sikeresen tovább termelni és eladni, az import okozta verseny ellenére. Mindez nem szól az ellen, hogy megfontoltan, a gazdasági racionalitás alapján és nem lobbyk nyomására, átmeneti védelemben részesüljön egyik-másik hazai termék vagy termékcsoporthoz. Ez hozzájárulhat a recesszió lefékezéséhez. De a védelem csak átmeneti lehet, amíg a szükséges alkalmazkodás végbemegy, és összhangban kell lennie a nemzetközi vámegyezmény, a GATT előírásaival, nehogy a külkereskedelmi partnerek részéről protekcionista visszavágásokhoz vezessen.

Mind az exporttal, mind az importtal kapcsolatos aggodalmak a devizaárfolyam-politika újragondolását teszik szükségessé. Amennyiben folytatódik a deviza-reálértékelés politikája, tovább romolhatnak az export, illetve az importversenyyel küzdő hazai termelés esélyei, ami a recesszió mélyülése irányába hat. A recesszióellenes programnak tartalmaznia kellene a devizaárfolyam-politika revízióját is.²⁴

Ismeretes, hogy a leértékelés inflációs lökést ad.²⁵ Bármelyik irányba mozdulunk is el, vagy az egyik baj (a recesszió), vagy a másik baj (az infláció) súlyosbodik. Ez a dilemma vetődik fel a legtöbb számításba jövő intézkedéssel kapcsolatban – ezért ezzel szembe kell nézni általánosabb formában is, amit a tanulmány zárófejezetében fogunk megtenni.

A tanulmány második fejezetének összefoglalásaképpen megállapíthatjuk: a makrokereslet mind a négy komponensénél megfigyelhető összehúzóadás számottevő részben magának a transzformációs folyamatnak a következménye. A makrokereslet alakulásában azonban szerepet játszik az állami gazdaságpolitika is; a visszaesés súlyossága részben kormányzati mulasztásoknak tudható be.

Következtetések

1. Prioritások

Nézetem szerint indokoltá vált a prioritások átrendezése. Két-három évvel ezelőtt a következő prioritások mellett szóltak igen nyomatékos politikai és közgazdasági érvek.

1. Meg kell állítani az adósságteher növekedését; meg kell javítani nemzetközi likviditási pozíciónkat.

2. Minél inkább le kell lassítani az inflációt.

3. Szociálpolitikai szempontból „kezelni” kell a munkanélküliséget.

Sem a politikai nyilatkozatokban, sem a kormányzati programokban, sem pedig a közgazdászok írásaiban nem szerepelt a hangsúlyos prioritások között a recesszió bekövetkezése elleni védekezés, majd később a recesszió megállítása és leküzdése.

Most a következő új prioritásokat ajánlom:

1. Védekezni kell a további visszaesés ellen. Elő kell segíteni a recesszióból való kilábalást. Növekedési pályára kell terelni a gazdaságot. Ennek várható melléktermékeként, esetleg némi késleltetéssel, leáll a munkanélküliség növekedése, majd nőni kezd a foglalkoztatottság.

2. Meg kell akadályozni az infláció újragyorsulását. Fokozatosan le kell szorítani az inflációs rátát az évi 12–18 százalékos sávra, amelyet a „mérsékelt infláció” tartományának neveznek.²⁶ Egyelőre le kell venni a napirendről az egy számjegyű inflációs

²⁴ Részletes érveléssel fejti ki ezt a gondolatot *Oblath Gábor* [1992] cikke; ajánlásaival teljesen egyetértek.

²⁵ Különösen akkor súlyos az inflációs hatása, ha a leértékelést a nominálbérek növelésével kompenzálják. Ezért a devizaárfolyam-politika sikerének feltétele, hogy társadalmi konszenzuson alapuljon.

²⁶ Számos ország tapasztalata igazolja, hogy egy gazdaság képes jó néhány éven át ezen a sávon belül maradni, anélkül, hogy eljutna az egy számjegyű inflációs sávba, de kikerülve az újra felgyorsuló infláció fenyegetését is. Lásd erről *R. Dornbusch–S. Fischer* [1993] tanulmányát.

ráta elérését. Ennek előkészítése majd akkor válik időszerűvé, ha a gazdaság növekedési pályán halad.

3. Nem kell szorgalmazni a külső adósságállomány további erőteljes csökkentését és a devizatartalék további növelését.²⁷ Átmenetileg tolerálható a folyó fizetési mérleg csekély méretű negatív egyenlege. Elejét kell azonban venni a fizetési mérleg lényeges romlásának, és nem szabad újabb adósságfelhalmozási spirálba kerülni.

A fenti új prioritásokat igyekeztem minél pontosabban megfogalmazni. Múltbeli rossz tapasztalatok alapján szeretnék előre is tiltakozni az ellen, hogy esetleg vitaellenfeleim az ajánlások egyikén-másikán kicsit csavarintsanak, valamelyik megszorítást elhagyják – majd az elferdített javaslattal vitatkozzanak.²⁸

Semmi sem indokolja, hogy egyetlen percre is lankadjon az inflációval és a fizetési mérleggel kapcsolatos figyelem. Sőt, éppen mert recesszióellenes lépésekre kerül majd sor, az infláció és az adósságfelhalmozódás veszélye nagyobb, mint valaha. Irigylésre méltóak azok az országok, amelyeknek e három keserves probléma közül csak eggyel kell küszködniük, például csak az inflációval, vagy csak a recesszióval és az ehhez kapcsolódó munkanélküliséggel. A mi gazdaságunkat egyszerre többféle súlyos baj gyötri; rendkívül nehéz dönteni, mert bármit lépünk, a kívánt kedvező hatással együtt nem kívánt mellékhatások is keletkeznek. Lehetetlen minden tekintetben megnyugtató megoldást találni. Inkább csak az a választás van nyitva előttünk, hogy a közeljövőben melyik betegség gyógyítására fordítjuk a legnagyobb figyelmet; melyiket tekintjük a leginkább akutnak.

Külön is szólni szeretnék az infláció problémájáról, mert ezzel kapcsolatban nyugtalanító jelenségek mutatkoznak. A pénzkínálat (elsősorban az úgynevezett „bázispénztömeg”) gyors növekedése, és ezzel együtt a bankrendszerben felgyűlő „pénzbőség” az inflációs nyomás veszélyét rejtja magában. Az inflációs ráta a vártnál és a kormányzat által ígértnél kevésbé mérséklődött. Ezért helyeztem a hangsúlyt cikkemben mindvégig olyan „növekedésbarát” intézkedésekre, amelyek az aggregált kereslet általános növelése *nélkül* adhatnának lendületet a termelésnek; amelyek esetén tehát kevésbé következnenek be inflációt gyorsító mellékhatások.

Javaslatom az, hogy a növekedés irányába tett *félfordulatra* van szükség és nem U kanyarra, amely hátat fordítana a korábbi elsőbbségi feladatoknak, az infláció és az adósságnövekedés elleni küzdelemnek. Ez nem merülhet ki a „félfordulat” jelszavának hangoztatásában. A megvalósításhoz meggyőző részletes gyakorlati programra van szükség, amelynek végrehajtását azonnal meg kellene kezdeni.

Mi indokolja a prioritások átrendezését? Kár lenne a gondolkodás merevségének súlyos hibájába esni. Azok a gazdaságpolitikai feladatok, amelyek akár a korábbi, akár a jelenlegi prioritásokban kifejezésre jutnak, nem tartoznak a gazdasági tevékenység *végző* céljai, alapértékei közé, amelyekhez mindenkor ragaszkodni kellene. Ezek *közbeeső* célok, instrumentális értékek, amelyeket egy adott helyzetben alkalmazni kell megválasztani, s amelyeket át kell csoportosítani, ha a helyzet változott. Nincs egyszer és mindenkorra érvényes fontossági sorrend a termelés növelése, a munkanélküliség csökkentése, az infláció leküzdése vagy a nemzetközi fizetési pozíció javítása között. Tehát az előbbi kérdés így fogalmazható meg konkrétabban: melyek a *helyzetben* bekövetkezett változások, amelyek indokolják a prioritások felülvizsgálatát? Három körülményt emelek ki.

Először: amint azt már a bevezetőben is jeleztem, a recesszió sokkal mélyebbnek

²⁷ Az utóbbi ajánlás a következőképpen értendő. Nem a devizatartalék abszolút nagysága a mérvadó, hanem az arány, amely a tartalék és az import volumene között áll fenn. A 3. pont azt a javaslatot foglalja magában, hogy ezt az arányt nem érdemes tovább növelni.

²⁸ Pontatlan értelmezéssel nem csak vitaellenfelek körében találkozhatunk. Amikor a fenti gondolatmenetet Budapesten nyilvánosan előadtam, az egyik napilap rövid tudósításában az általam előterjesztett prioritásokat *időrendi sorrendként* értelmezte. A tudósítás szerint én azt javasoltam volna, hogy előbb növekedést kell elérni, majd ha ez megtörtént, akkor védekezni kell az infláció ellen, majd ennek elvégzése után kell törődni a fizetési mérleggel. Valójában itt szimultán feladatokról van szó.

bizonyult, mint amire bárki is számított két-három évvel ezelőtt, és további elhúzóda- sa nem zárható ki. Ez igen súlyos károkat okoz. Az országot sokféle gond gyötri: technikai elmaradottság, széles rétegek szegénysége és anyagi helyzetük további romlásának veszélye, az egészségügy, az oktatás, az infrastruktúra elhanyagolt álla- pota és így tovább. Egyetlen probléma sem oldható meg megnyugtatóan redisztribú- ció útján; azzal, hogy az elhalasztott-elmulasztott teendők elvégzéséhez máshonnet vonjunk el az erőforrásokat. Kizárólag növekvő gazdaság képes fokozatosan és folya- matosan megoldani ezeket és a többi itt nem említett problémákat.

Másodsor: miközben a recesszió leküzdésének erői közül leginkább a magán- szektorra számíthatunk, az elégtelen kereslet már a magánszektor fejlődését is vissza- tartja. Mind nehezebb számos, a kezdet nehézségeivel küzdő magánvállalatnak a felszínen maradnia.²⁹ Ha a magánszektor termelésének összvolumene is hanyatlásnak indulna, akkor szinte kilátástalanná válna a fellendülés.

Harmadszor (s talán ez a legnyomatékosabb szempont): a lakosság számottevő részénél bekövetkezett reáljövedelem-csökkenés és a korábban ismeretlen tömeges munkanélküliség széles körű gazdasági elégedetlenséget váltott ki. Ha ennek az elégedetlenségnek az ereje és elterjedtsége elér bizonyos kritikus küszöbértéket, az súlyos veszélyekkel járhat a fiatal magyar demokráciára nézve. Politikai körökben többször elhangzott az a figyelmeztetés, hogy a posztoszocialista régió, benne hazánk „weimarizálódhat”.³⁰ Emlékezzünk vissza, hogy annak idején Németországban a tömeges munkanélküliség és az infláció hullámai vezettek széles tömegek kiábrándu- lásához, a demokrácia és a parlamentarizmus intézményeivel való szembefordulás- hoz. A gazdasági okokból létrejövő kiábrándulás termékeny táptalaja a demagógiá- nak, az olcsó ígéretesnek és a keménykezü vezetés óhajtságának.

A weimarizálódás ellen védekezni kell a politikai és ideológiai szférában. Nem ehelyett, de emellett szükség van arra is, hogy a gazdaságpolitikára vonatkozóan is levonjuk a következtetéseket. A tanulmányban javasolt félfordulat ezt próbálja meg- tenni.

2. Bizalom és hitelesség

A gazdaság fellendítésének politikai és társadalomlélektani feltételei vannak. Ez nem olyan állítás, amelyet csupán politikusok vagy csak a közgazdász szakmán kívülről más szakemberek, például pszichológusok vagy szociológusok sugalmaznának. En- nek az igazságnak a felismerése teljes mértékben behatolt a modern közgazdaságtudo- mányba is. A következő összefüggésekre érdemes felhívni a figyelmet:

– A korszerű makroökonómia előtérbe helyezte a várakozások (expectations) tanulmányozását. Korábban, a Phillips-görbével foglalkozó tanulmányok első hullá- mában azt gondolták: minden disinfláció egyértelműen együttjár meghatározott munkanélküliség-növekedéssel. Azóta azonban kidolgozták ennek az elméletnek a módosítását. Ma már általánosan elfogadott az az álláspont, hogy az inflációs vára- kozásoktól függően a Phillips-görbe elmozdul.³¹ Minél inkább számítanak a gazdaság szereplői az infláció folytatódására, annál nagyobb munkanélküliség-áldozat kell e várakozás megtörésére. Minél inkább hisznek az infláció csökkenésében, annál kisebb

²⁹ Ennek az aggodalomnak adtak hangot a legnagyobb magyar magánvállalatok vezetői: „a recesszió miatt zsugorodó magánszféráról” beszéltek, és felhívták a figyelmet arra, hogy a gazdasági visszaesés miatt képtelenség elérni azt a forgalmat, ami a gyorsan felfutott nagyvállal-atok hitelállományának finanszírozásához szükséges lenne. (Lásd *Hámor Szilvia* [1993]).

³⁰ Saját olvasmányaim közül *Tamás Gáspár Miklós* [1990] cikkében találkoztam először ezzel a megfogalmazással.

³¹ Ezt az elméletet első ízben *M. Friedman* [1968] és *E. Phelps* [1968] cikkei fejtették ki. Azóta elsősorban a racionális várakozások elmélete adott új lendületet az infláció és a munkanél- küliség közötti összefüggés vizsgálatának.

ez az áldozat. A mi esetünkre alkalmazva ezt a gondolatmenetet, a következőket állapíthatjuk meg: csak akkor lehet párhuzamosan eredményt elérni mind a növekedés, mind a makroegyensúly ügyében, ha a gazdaság szereplői körében hitele lesz az erre vonatkozó kormányprogramnak.³² Ha azonban az emberek arra számítanak, hogy bármit ígér is a kormány, mind a recesszió, mind az infláció folytatódik, akkor ez a várakozás önmagát valósítja meg.

– Keynes és más közgazdászok is hangsúlyozták, hogy a beruházási kedv megerősödéséhez optimizmus kell; bizalom abban, hogy a gazdaság fellendül majd. Ezzel kapcsolatban is elmondható: akár az optimizmus, akár a pesszimizmus önmagát valósítja meg.

– A beruházási kedv erősítéséhez, de ezen túlmenően, a magántulajdonon alapuló gazdálkodáshoz szükség van a stabilitás érzésére. Arra a tudatra, hogy a fennálló törvények és intézmények nem ingatagok, nem változtathatók kényre-kedvre, hanem tartósan fennmaradnak.

Sajnos, súlyos bajok vannak e társadalomlélektani jelenségek szférájában. A 11. táblázat egy nyugati szakértők által szervezett nemzetközi összehasonlító közvéle-

11. táblázat

Az egyén személyes körülményeire vonatkozó optimizmus-pesszimizmus érzése nyugat- és kelet-európai országokban 1991-ben

Ország	Az egyén személyes körülményeire vonatkozó optimizmus-pesszimizmus					
	fejlődés*	nincs változás (százalék)	visszaesés	optimizmus**	egyik sem (százalék)	pesszimizmus
Egyesült Királyság	43	28	29	51	37	12
Franciaország	36	34	30	42	39	19
Nyugat-Németország	45	38	17	42	46	12
Olaszország	41	34	25	51	32	17
Spanyolország	34	43	23	39	48	13
Bulgária	16	24	60	56	20	24
Csehszlovákia	29	22	49	41	33	26
Kelet-Németország	34	33	33	62	29	9
Lengyelország	27	21	52	36	40	24
Magyarország	18	25	57	26	40	34
Oroszország európai része	21	22	57	40	36	24

Megjegyzés: A felméréshez Cantril-típusú, 10 fokozatú ordinálás skálát használtak.

Forrás: M. Kaase [1992], (23. o.), *Times-Mirror* [1991], (21-23. táblázatok) alapján. Az adott és a jövőbeli helyzet megítélésére vonatkozó adatoknak átlagosan 1-2 százaléka volt hiányos. A megkérdezettek átlagosan 20 százaléka nem mondott véleményt a jövőről. A kalkuláció nem tartalmazza azokat az eseteket, amelyekben az adatok hiányosak voltak.

* A fejlődés és a visszaesés kategóriája az egyénnek az öt évvel korábbi és az adott helyzetének az összevetésén alapszik.

** Az optimizmus-pesszimizmus kategóriái az adott és az öt év múlva várható helyzet összevetésén alapszanak.

mény-kutatás néhány eredményét ismerteti. Ebből kiderül, hogy a megkérdezettek közül a magyarok a leginkább pesszimizták.

Meg lehet-e fordítani ezt a közhangulatot? Kialakulhat-e egy meggyőző kormányzati program, amelyet széles körű politikai konszenzus támogat? Ez a tanulmány háromnegyed évvel a parlamenti választások előtt jelenik meg. Illúzió lenne erre

³² Nemcsak elméletileg, de történetileg is bizonyított az a megállapítás, hogy a stabilizációs program hitele vagy „szavahihetősége” (credibility) perdöntő szerepet játszik a megvalósítás sikerében. Ezt minden ellenérvet elsöprő erővel igazolta T. Sargent híres [1982] tanulmánya, amelynek címe: Négy nagy infláció vége.

számítani az előttünk álló hónapokban, amikor előreláthatólag a korábbinál élesebbé válik majd a politikai megosztottság és rivalizálás. Sokkal józanabb abban reménykedni (és még ez sem biztos), hogy addig legalább nem romlik tovább a helyzet, és a választások utáni politikai konfiguráció teremt majd kedvezőbb feltételeket egy bizalomgerjesztő, hiteles program megvalósítására.

3. Az állam szerepe³³

A recesszióból elméletileg kétféle út vezethet ki: hátra vagy előre mehetünk. *Hátrafelé*: ez azt jelenti, hogy dotációkkal visszaállítjuk a gazdaság régi szerkezetét, támogatjuk az előnytelen exportot, mesterségesen életben tartjuk a pénzügyi válságban lévő állami vállalatokat és velük együtt számos munkahelyet, protekcionista módon védjük minden hazai termelőt az importversennyel szemben, fenntartjuk a továbbélő vállalatoknál a kapun belüli munkanélküliséget és az ezzel járó alacsony termelékenységet. Ez a recesszió leküzdése a további transzformáció feladásával és a régi gazdasági rendszer részleges restaurációjával. Ha most a politikai feltételektől eltekintünk, közgazdaságilag kétségkívül megvalósítható program, mégpedig egy „hiperkeynesista” keresletföldúzzasztó monetáris-fiskális politika és a bürokratikus intervencionizmus alkalmas kombinációjával. Több helyen, a magyar politikai spektrum különböző színárnyalataival színezve, felbukkannak ilyesféle elgondolások.

A recesszióból kivezető *előrefelé* haladó út: igyekszünk túlesni a nehezén, azaz felszámolni a veszteséges munkahelyeket, és az energiákat arra összpontosítjuk, hogy bővüljön a magánszektor, új, hatékony munkahelyek teremtdjenek, végbemenjen a szükséges strukturális alkalmazkodás, jövedelmező export fejlődjék ki.

De még azok körében is, akik az előrehaladó, a következetes átalakulást igénylő irányvonallal értenek egyet, kétféle állásponttal találkozhatunk, a követendő stratégiát illetően. Az egyikben rendkívül erős a bizalom a piac és a magánkezdeményezés spontán erejében. E szerint csak ki kell várni, és a gazdaság belső erői önmaguktól is biztosítani fogják a mélypontról való kilendülést. Ezek az erők oly nagyok, hogy még egy tehetetlen, sokszor hibázó kormányzattal szemben is képesek felülkerekedni. Meg kell vallanom, hogy jó ideig magam is hajlottam erre az álláspontra. Annál is inkább, mert osztom azok szemléletét, akik a múltbeli tapasztalatok alapján kevésbé bíznak a kormányzati bölcsességben.

Most mégis kénytelen vagyok némiképpen kiigazítani ezt a talán túl doktriner álláspontot. Erre késztet a „weimarizálódással” kapcsolatos politikai veszélyérzet, amelyről az előző alfejezetben volt szó. Ezenkívül a kiigazítás mellett szól az a felismerés, hogy a jelenlegi magyar politikai és gazdasági helyzet, ha kizárólag a spontán önmozgásra várunk, létrehozhatja azt, amit a közgazdaságtan az „alacsony színvonalon megrögződő egyensúly csapdájának” (low-level equilibrium trap) nevez. Ezt az állapotot a mi esetünkben a következő vonások jellemeznék:

Tartósan lanyha a beruházási kedv. Magas szinten állandósul a tömeges munkanélküliség, és alacsony a többi erőforrás kihasználása is. A magánszektor növekedése, vállalkozási kedv híján, megreked az addig elért szinten. A külföldi tőkének elmege a kedve a magyarországi befektetéstől. A fiskális válság állandósul; nem jut elég pénz az infrastruktúra fejlődésére, oktatásra, egészségügyre, szociális gondoskodásra. A költségvetési deficit nem küzdhető le a termelés növekedése nélkül, de a termelés

³³ *Államon* itt és a tanulmány más helyein valamennyi államhatalmi ág (a törvényhozás, a kormányzat és az igazságszolgáltatás) együttesét értem. Ezt azért is hangsúlyozom, mert sok olvasó, régi berögződések alapján, az „államot” azonnal a mindenkori kormánnyal azonosítja, és számíttáson kívül hagyja a parlament, az államfő és a bíróságok, köztük az alkotmánybíróság szerepét. Holott ezek a mindenkori kormánnyal szemben „ellensúlyokat” jelenthetnek. Nagy hatalmuk van, és a kormány mellett ugyancsak felelősséggel tartoznak az ország fejlődéséért.

nem növelhető a súlyos adóterhek és a deficit kiszorító hatása közepette. Az infláció újra és újra nekilődül, miután fájdalmas intézkedésekkel újra és újra lefékezik. A gazdaság zuhanása megáll ugyan, de az nem képes kievickélni a hullámvölgyből.

Ez nem rémálom. Léteznek országok a Harmadik Világban, amelyekre hosszú időn át ez a lassú pangás jellemző. Mindenképpen ki kell kerülnünk a hullámvölgyből – és ehhez nélkülözhetetlen az állam gazdasági aktivitása.

Távol áll tőlem a túlbujánzó állami beavatkozás és a bürokratikus mikroreguláció pártolása. Ez visszavezetne ahhoz a törekvéshez, amitől éppen a fentiekben élesen elhatároltam magam: a régi rendszer részleges restaurációjával leküzdeni a recessziót.

Az indokolt és kívánatos állami szerepvállalásnak, nézetem szerint, két fokozatról érdemes beszélni. Az első fokozat tulajdonképpen nem több annál, mint amit még a legliberálisabb felfogás szerint is cselekednie kell az államnak a modern piacgazdaságban: azaz törvényeket kell hozni, és azok végrehajtását ki kell kényszeríteni; fiskális és monetáris politikát kell folytatni; felügyeletet kell gyakorolni ott, ahol az nélkülözhetetlen (például a pénzügyi szektor vagy a természeti monopóliumok felett). Mindezt úgy kell tennie, hogy ezáltal a most aktuális prioritásokat szolgálja.

A második fokozat: a posztoszocialista átmenet időszakában ezen túlmenő szerep vár az államra. *Kezdeményeznie és aktívan segítenie* kell a piacgazdaságnak megfelelő új intézmények kiépülését, egyes új szervezetek létrehozását és régiek kiiktatását, a tulajdonviszonyok átalakítását – ezekre is több példát hozott fel a tanulmány.

Nem csatlakozom tehát azokhoz, akik azt ajánlják: ne tegyen semmit sem az állam. Ez fel is mentené felelőssége alól mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalmat. Jól körülhatárolt mezőben igenis lássa el az állam a maga dolgát. Ha a transzformációval együttjáró recesszió túl hosszadalmas és túl sok veszteséggel jár, azért a kormányzat is felelős.

4. A közgazdász szakma felelőssége

A kiéleződő politikai küzdelmek idején fennáll az a veszély, hogy a kormányon lévő politikus hosszú távon káros, de rövid távon népszerű intézkedéseket szorgalmazzon. Hasonlóképpen fennáll az a veszély is, hogy az ellenzéki politikus felelőtlen ígéretekkel próbálja elfordítani a kormánytól a közvéleményt. Ilyenkor még nagyobb felelősség hárul a közgazdász kutatókra, akiknek szakmai kötelességük, hogy mindkét veszély ellen felemeljék a szavukat.

A recesszióról és általában az ország gazdasági helyzetéről folyó nyilvános vitákban sok politikus és a politikai sajtó számos munkatársa, és velük együtt a kutatók egy része is, Erdős Tibor találó kifejezésével, „ideológiai lövészárkokba ásta be magát”.³⁴ A kölcsönös bizalmatlanság légköre uralkodik. Aki „élénkítésről” beszél, az a kormánypártiság gyanújába keveredik; aki a „restriktíót” emlegeti, azt viszont liberális ellenzékinek minősítik. Erdős hangsúlyozza: a kutató ne másszon be egyik lövészárkba sem, hanem őrizze meg tárgyilagosságát és fejtse ki meggyőződése szerint az álláspontját. Hasonló nézetet fejt ki Andorka Rudolf is: „...nincs egyedül üdvözítő gazdaságpolitikai recept. Pragmatizmusra van szükség, nem szabad, hogy ideológiák és dogmák határozzák meg a gazdaságpolitikát.”³⁵

Teljesen egyetértek ezzel az állásponttal. Sokan érezzük úgy, hogy torkig vagyunk a közgazdasági vitákban elterjedt „címkézésekkel”. Félig megemésztett közgazdasági elméletek dogmatikus alkalmazása, ráadásul az elméleti irányzatoknak a

³⁴ Lásd Erdős Tibor [1992] 1000. o.

³⁵ Lásd Andorka Rudolf [1993] 17. o.

mai magyar párttagolódások szerinti felosztása (ez a párt keynesista, amaz a párt friedmanista...) mérgező hatással van a szakszerű kutatásra.

A problémák, amelyeket meg kellene oldani, rendkívül nehezek, precedens nélküliek. Valamennyien tévedhetünk. Annál inkább szükség lenne higgadságra, racionális érvelésre.

Hivatkozások

- ANDORKA RUDOLF [1993]: Gazdaság és társadalom dogmák nélkül. Népszabadság, május 15. 17. és 19. o.
- BAUER TAMÁS [1983]: The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning. *Journal of Comparative Economics*, 7. évf., 3. sz., 304–316. o.
- BLANCHARD, O. ET AL [1991]: Reform in Eastern Europe. MIT Press, Cambridge.
- CALVO, G. A. –CORICELLI, F. [1992]: Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-ig Washingtonban megrendezett The Macroeconomic Situation in Eastern Europe című konferencián elhangzott előadás.
- COMMANDER, S. –CORICELLI, F. [1992]: Output Decline in Hungary and Poland in 1990/1991: Structural Change and Aggregate Shocks. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-ig Washingtonban megrendezett Macroeconomic Situation in Eastern Europe című konferencián elhangzott előadás.
- DOMAR, E. [1989]: The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms. Megjelent: *E. Domar: Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge University Press, Cambridge, 29–46. o.
- DORNBUSCH, R. –FISCHER, S. [1993]: Moderate Inflation. *The World Bank Economic Review*, 7. évf., 1. sz., 1–44. o.
- ERDŐS TIBOR [1992]: A gazdaság stabilizálásáról. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz., 985–1000. o.
- FRIEDMAN, M. [1968]: The Role of Monetary Policy. *American Economic Review*, 58. évf., 1. sz., 1–17. o.
- HÁMOR SZILVIA [1993]: Tőke nélkül ma már nincs előrelépés. Népszabadság, május 19., 17. o.
- HANSEN, A. H. [1964]: Business Cycles and National Income. Kibővített kiadás, W. W. Norton and Company, New York.
- KIRÁLY JÚLIA [1992]: Tartós tendencia vagy pillanatnyi robbanás? NAPI, október 17., 4. o.
- KOLODKO, G. W. [1993]: Stabilizáció, recesszió és növekedés a posztsozialista gazdaságban. *Külgazdaság*, 3. sz., 12–29. o.
- KORNAI JÁNOS [1971]: Anti-Equilibrium. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos rőpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1992]: Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés. *Magyar Hírlap*, december 24., 12–13. o.
- KORNAI JÁNOS [1993a]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993b]: A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztsozialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz., 382–395. o.
- LAFFONT, J.-J. [1985]: Fix-Price Models. A Survey of Recent Empirical Work. Megjelent a *Frontiers of Economics* c. kötetben. Szerk.: *Kenneth J. Arrow és Seppo Honkapohja*. Basil Blackwell, Oxford és New York, 328–367. o.
- OBLATH GÁBOR [1992]: Veszélyes vizeken. Figyelő, 36. évf., 19. sz. 13. o.
- PHELPS, E. [1968]: Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium. *Journal of Political Economy*, Part 2, július–augusztus, 678–711. o.
- RODRİK, D. [1992]: Making Sense of the Soviet Trade Shock in Eastern Europe: A Framework and Some Estimates. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-ig Washingtonban megrendezett Macroeconomic Situation in Eastern Europe című konferencián elhangzott előadás.
- SARGENT, T. [1982]: The Ends of Four Big Inflation. Megjelent: *Inflation: Causes and Effects* c. kötetben. Szerk.: *Robert Hall*, National Bureau of Economic Research, University of Chicago Press, Chicago.
- SCHUMPETER, J. A. [1934]: *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, Cambridge.
- SCHUMPETER, J. A. [1939]: *Business Cycles*. McGraw–Hill Book Company, New York.
- SCITOVSKY TIBOR [1951], [1971]: *Welfare and Competition*. Homewood, Ill.: Irwin.
- SCITOVSKY TIBOR [1985]: Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism. *Kyklos*, 38. évf., 4. sz., 517–536. o.
- SPIETHOFF, A. [1902]: Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion. *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS [1990]: Weimar! Beszélő, február 12., 1. évf., 5. sz. 5. o.

- UN–ECE [1992]: Economic Survey of Europe in 1991–1992. (United Nations, Economic Commission for Europe) New York.
- VALENTINYI AKOS [1992]: Stabilizáció és növekedés Magyarországon – néhány elméleti megfontolás. Közgazdasági Szemle, 10. sz., 908–923. o.

A statisztikai táblázatok és adatok forrásai

- KAAZE, M. [1992]: Political Culture and Political Consolidation in Central and Eastern Europe, kézirat, a „Democratic Governments and the Transition from Plan to Market” című, a holland Twente Egyetem által rendezett konferencián elhangzott előadás.
- KOPINT-DATORG [1992]: *Konjunktúrajelentés*, 3. sz.
- KOPINT-DATORG [1993]: *Ipari konjunktúrateszt eredmények*, 1. negyedév.
- KSH [1989]: Magyar statisztikai évkönyv 1988. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [1991]: Magyar statisztikai évkönyv 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [1992a]: Magyar statisztikai zsebkönyv 1991. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [1992b]: Statisztikai Havi Közlemények 1992, 8. sz. Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH [1992c]: Statisztikai Havi Közlemények. 1992, 12. sz. Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH [1992d]: Magyar statisztikai évkönyv 1991. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [1993]: Magyarország nemzeti számlái 1988–1991. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. Megjelenés alatt.
- LEAGUE OF NATIONS [1939]: Statistical Yearbook of the League of Nations, 1938/1939, Genf.
- MNB [1990]: Éves jelentés. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- MNB [1993]: Havi jelentés, január. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- MITCHELL, BRIAN R. [1976]: *European Historical Statistics 1750–1970*, Hazell Watson and Voney, Aylesbury, England.
- NATIONAL BANK OF HUNGARY [1991]: Annual Report, Budapest.
- TIMES–MIRROR [1991]: The Pulse of Europe: A Survey of Political and Social Values and Attributes. Times–Mirror, Center for the People and the Press, Washington.
- UN–ECE [1993]: Economic Bulletin for Europe, 44. évf. (1992), (United Nations, Economic Commission for Europe), New York.
- VÍGH JUDIT [1993]: Jelentés az 1991. évi bruttó hazai termék alakulásáról. Gazdaság és Statisztika, 5. évf., 2. sz., 22. o.